

BŐSZ ATTILA

*Pécs részletes felmérése a tervezett városrendezés tükrében (1912–1917)**

Előzmények

Pécs lakosság száma a város első részletes felmérését (1865) követő évtizedekben több mint duplájára emelkedett, és az 1910-es évekre elérte az 50 000 főt.¹ A város közgyűlésein állandóan napirenden volt a különböző utcák, terek szabályozásának, új utcák nyitásának kérdése.² Sürgető problémát jelentett a település csatornázásának a megvalósítása és a régóta tervezett villamos vasút megépítése is.³

A városvezetés szempontjából Pécs területének bővülése, közterületeinek kiigazítása, a tervezett városrendezés és közművesítés, valamint a kötöttpályás tömegközlekedés üzembe helyezése, az időközben megváltozott birtokviszonyok nyomán követése, de még az utcák megfelelő burkolatának kiválasztásában nyújtott segítség is indokolta az újabb részletes felmérést és várostérkép elkészítését.⁴

1865-ben a város bel- és külterületét is 1:2880 méretarányban – értelemszerűen nem méterrendszerben, hanem ölben – térképezték,⁵ de „*minthogy időközben új utcák és házhelyek keletkeztek, a telkek tehát nagyon feldarabolódtak, a telekkönyvi betétek*

szerkesztése során szükségessé vált a pécsi belső térképeknek 1:2880 méretarányból 1:1440 méretarányban való megnagyobbítása”.⁶ Erre azért is szükség volt, mert a kisebb felbontású térképen már nehézkesen lehetett jelölni a telekaprózódásokat. Az 1865. évi részletes felmérés óta bekövetkezett birtokmegosztásokat, változásokat 1885-ben (illetve ettől kezdve) vezették át, a város általános mérnöki helyszínelése után. 1895-ben pedig a telekkönyvi betétszerkesztés munkálatainak lezárultával történt meg a méretarány megnövelése.

A műszaki munkálatok mellett a város belterületére jellemző magas telekérték miatt szükséges pontos területmeghatározás is elkerülhetlenné tette ezt. Később az 1:1440 méretarányt már ritkábban alkalmazták, a városok belterületét általában 1:1000 méretarányban vették fel.⁷ Az 1912. évi felmérés nyomán 1913-ban nyomtatott térkép már így készült.⁸

A város általános szabályozási tervének megalkotása régóta húzódott, már az 1885. évi helyszínelési munkák kapcsán foglalkoztak vele, és a kérdés 1912-ig állandóan előkerült,

* A tanulmányhoz szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból (K 132723) valósult meg.

1 A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42. (1912), 25.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (= MNL BaVL), IV.1406.a. Pécs Város Tanácsának iratai. Tanácsulési jegyzőkönyvek.

3 A csatornázás a világháború miatt lekerült a napirendről, és csak 1926-tól indultak meg a munkálatok, a villamos vasút viszont 1913. október 20-án megkezdhetette az utasszállítást.

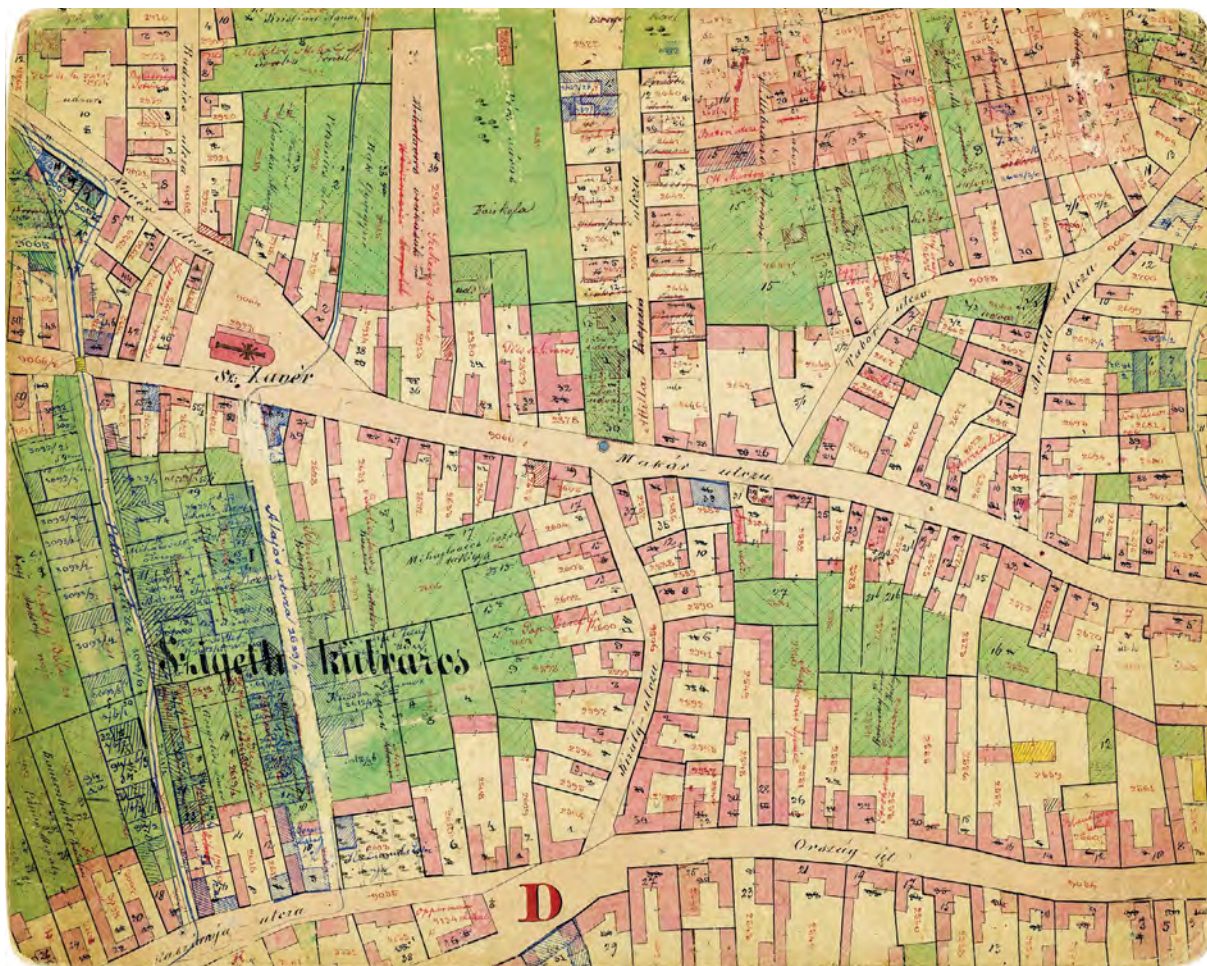
4 „*A technika és a városok rohamos fejlődése időnként szükségessé teszi az elavult és a kor igényeit már ki nem elégítő térképek helyett újak készítését*” – idézi Futaky Zoltánt REISZ T. CSABA: Adalék Buda és Óbuda kataszteri felmérésének történetéhez. *Catastrum*, 8. (2021) 1:61. Állami szempontból a részletes vagy telkenkénti felmérés elsődleges célja a földadó minél pontosabb megállapításához szükséges területnagyság, művelési ág és pontos fekvés meghatározása volt, l. TÖRÖK ENIKŐ: Szentés részletes felmérése. *Catastrum*, 3. (2016), 4:38.

5 A négyzetögl használata még a méterrendszer bevezetése után is megengedett volt a kataszteri felmérésnél. REISZ T. CSABA: Az első nemzetközi mértéketalonok Magyarországon. *Turul*, 93. (2020) 2:49–57.

6 RUTTKAI VILMOS: Pécs város méterrendszerű felmérése. *Kataszteri Közlöny* (= KK), 22. (1913) 5:189–203. (= RUTTKAI, 1913).

7 GERŐ LÁSZLÓ: *Országos földmérések az állami közigazgatás szolgálatában*. Bp., 1934. 18.

8 A térkép elérhető: <https://maps.arcanum.com> (elérés ideje: 2023. 08. 22.)

■ Változások átvezetése tollal az 1865. évi birtokvázlaton (MNL BaVL, XV.3.c.461.)

azonban a megfelelő munkaerő vagy az anyagiak, de mindenképpen a kellő akarat (a városi főmérnök szavaival: „*ismerve a [...] város közgyűlésének a hangulatát*”) hiányában a kivitelezés rendre megghiúsult.⁹ A folyamat odáig jutott csak el, hogy 1885-ben létrehoztak egy „szépészeti bizottságot”, a benyújtott építési kérelmeket abból a szempontból elbírálendő, hogy „*az új építkezések a modern városszabályozási elveknek megfelelőleg történjenek.*”¹⁰ A bizottság megalakítása azonban kedvezőtlen fogadtatásra talált a nagyközönség részéről, úgy tekintettek rá, mint ami csak azért van, hogy akadékoskodjon, ezért sok esetben

megtévésztették és félrevezették annak érdekében, hogy olyan épületet emelhessenek és oda, amelyet és ahova elképzelték. A város vezetése is pontosan tisztában volt a helyzet visszasságával, mert bár minden építkezést – amelyekből a századforduló környékén különösen sok volt, hiszen ekkor alakult ki Pécs ma is látható belvárosi képe – külön megvizsgált,¹¹ a városi főmérnök, Rauch János 1909-ben mégis megállapíthatta: „*régóta érzi és tudja azt mindenki, hogy a városrendezésnek ezen módja ötletszerű, hatalmas magánérdekek befolyása alatt nem mindig a közérdeknek megfelelő, s példákra való hivatkozás nélkül állítható, hogy a rendezésnek*

9 MNL BaVL, IV.1406.e. Pécs város Tanácsa Gazdasági és Építési ügyosztályának iratai. Pécs város felmérése. C-1388/1920. (= MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.)

10 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

11 1902-től külön ügyosztály foglalkozott az építkezésekkel, az ügyiratokból pedig valóban kiténik az igyekezetet, hogy legalább egységes utcakép jöjjön létre, és hogy betartassák az utcavonalat, ám egységes szabályozási terv hiányában itt is érződik az esetlegesség. MNL BaVL, IV.1406.e. Pécs város Tanácsa Gazdasági és Építési ügyosztályának iratai.

ezen módja nem egyöntetű, nem célszerű és nem szép”.¹²

A szabályozási terv elkészítését meg kellett előznie a város felmérésének, amire tettek is előkészületeket, és eleinte úgy gondolták, hogy saját költségen, magánúton valósítják meg. Még a század végén kidolgozták a munkafolyamatok és a műszaki feltételek részleteit, valamint a várható költségeket is kiszámolták, de 1905-ben még mindig csak ott tartottak, hogy ki kellene küldeni egy szakértő bizottságot a legjobbnak vélt mérnöki ajánlat megvizsgálására. A szóban forgó ajánlat 311 000 koronáról szólt, tartalmazta a város felmérését 1:1000 méretarányban, a szabályozási terv elkészítését és a belvárostól keletre elterülő nagy városrész szabályozási tervét – amelyet már csak azért is el kellett készíteni, mert egy évvel korábban, 1904-ben a tér aljában, illetve attól keletre elhelyezkedő városi temetőt áthelyezték, és így ez a városrész is rendezési munkákra szorult. Az ajánlatot a tanács a „város jelenlegi viszonyai között megvalósíthatónak nem tartja”, így azt elvetette.¹³

A hosszú évek óta „égető szükségként” emlegetett felmérés ügye végül az első világháború előtt, a földadókataszter kiigazításáról szóló 1909. évi V. törvénycikk életbelépte után kapott lendületet.¹⁴

A belterület felmérése (1912)

1910-ben a város megegyezett a Pénzügyminisztériummal, hogy az a saját mérnökgárdájával, az országos kataszteri felmérés kere-

tein belül elvégzi a háromszögelési, felmérési és térképezési munkákat. Az eszközállomány és a személyzet fizetése a kincstárat, míg a „szolgalmányok”, vagyis a fogat, a lakás, a napszámosok felfogadása és ezek ellátása a városi kasszát terhelte. A költségeket a város banki kölcsönök felvételével fedezte. 1911 tavaszán Havas József háromszögelő főmérnök vezetésével három mérnökből álló osztály kezdte

Magyar kir. országos kataszteri felmérés.

Megye : _____
Járás : _____
Község : _____

A háromszögmereti pont														
neve vagy száma, ☐ mértföldje, szelvénye, a háromszögelés és az állandósítás időpontja	az állomás leírása, kilitás és felvétele közlekedési helységekhez, a birtok és művelési ág megnevezése, melyen a jel áll, és az állandósítás módja	helyszínrajzi vázlat												
<p>Hosszú terep szelvényű</p> <p>☐ mértföld: $\frac{1}{10}$ szelvény: $\frac{1}{10}$</p> <p>R = + 65 940,68 M = + 55 989,18 H =</p> <p>Háromszögeltetett 1912. évi évben, Bécs-Budapesti mérnöki hárszög- mérés felmérésénél által. Állandósított 1 évi által.</p>	<p>ak jászpárti székesegyház/templon- múl mind a nagy terep</p> <p>Központja: ☒ Jegye: ☒</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="border: none;">négyzetben</td> <td style="border: none;">átmérője</td> <td style="border: none;">hosszú</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">anyaga</td> <td style="border: none;">Körülfalazás</td> <td style="border: none;">mélysége</td> </tr> <tr> <td colspan="3" style="border: none; text-align: center;">Megjelölés</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">kültő</td> <td style="border: none;"> </td> <td style="border: none;">belső</td> </tr> </table>	négyzetben	átmérője	hosszú	anyaga	Körülfalazás	mélysége	Megjelölés			kültő		belső	<p>Bettelkek</p>
négyzetben	átmérője	hosszú												
anyaga	Körülfalazás	mélysége												
Megjelölés														
kültő		belső												
<p>5. sz. terep</p> <p>☐ mértföld: $\frac{1}{10}$ szelvény: $\frac{1}{10}$</p> <p>R = + 65 817,35 M = - 56 087,90 H =</p> <p>Háromszögeltetett 1912. évi évben, Bécs-Budapesti mérnöki hárszög- mérés felmérésénél által. Állandósított 1 évi által.</p>	<p>alagútban templom terep</p> <p>Központja: ☒ Jegye: ☒</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="border: none;">négyzetben</td> <td style="border: none;">átmérője</td> <td style="border: none;">hosszú</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">anyaga</td> <td style="border: none;">négyzetben</td> <td style="border: none;">mélysége</td> </tr> <tr> <td colspan="3" style="border: none; text-align: center;">Megjelölés</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">kültő</td> <td style="border: none;"> </td> <td style="border: none;">belső</td> </tr> </table>	négyzetben	átmérője	hosszú	anyaga	négyzetben	mélysége	Megjelölés			kültő		belső	<p>Bettelkek</p>
négyzetben	átmérője	hosszú												
anyaga	négyzetben	mélysége												
Megjelölés														
kültő		belső												
<p>b.sz.</p> <p>☐ mértföld: $\frac{1}{10}$ szelvény: $\frac{1}{10}$</p> <p>R = + 61 624,35 M = - 56 148,02 H =</p> <p>Háromszögeltetett 1912. évi évben, Bécs-Budapesti mérnöki hárszög- mérés felmérésénél által. Állandósított 1 évi által.</p>	<p>Leolvasó felé mansoleum</p> <p>Központja: ☒ Jegye: ☒</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="border: none;">négyzetben</td> <td style="border: none;">átmérője</td> <td style="border: none;">hosszú</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">anyaga</td> <td style="border: none;">Körülfalazás</td> <td style="border: none;">mélysége</td> </tr> <tr> <td colspan="3" style="border: none; text-align: center;">Megjelölés</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">kültő</td> <td style="border: none;"> </td> <td style="border: none;">belső</td> </tr> </table>	négyzetben	átmérője	hosszú	anyaga	Körülfalazás	mélysége	Megjelölés			kültő		belső	<p>Bettelkek</p>
négyzetben	átmérője	hosszú												
anyaga	Körülfalazás	mélysége												
Megjelölés														
kültő		belső												

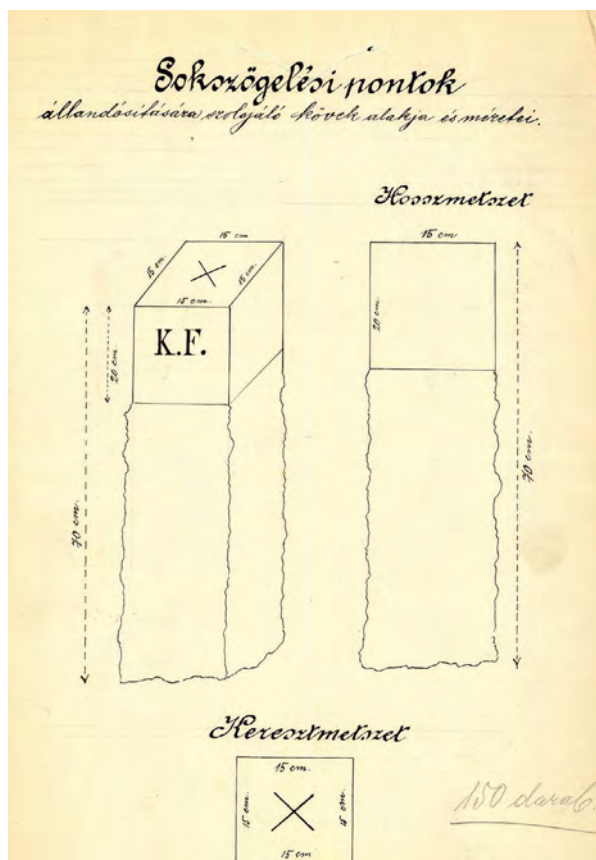
D. 24. (Az állandósított pontok összerakítása.)

■ Háromszögeléshez állandósított pontok lajstroma (MNL BaVL, IV.1423.)

12 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

13 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

14 1909. évi V. törvénycikk a földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékának megállapításáról. <https://net.jogtar.hu> (elérés ideje: 2023. 08. 01.)

■ A sokszögpontok állandósításához használt kövek rajza (MNL BaVL, IV.1423.)

meg a háromszögelési és sokszögelési hálózat kifejlesztését. Mivel az itt kifejlesztett háromszögelési hálózatnak is be kellett kapcsolódnia az országos hálózatba, az a már meglévő öt elsőrendű, végleges háromszögméreti alappontból, a Jakabhegy, a Zengővár, a bátai Csókahegy, a Nagyharsány és a Diósviszló határában található alappontokból indult ki.¹⁵ A pécsi 11. felmérési felügyelőség vezetője, Ruttkai Vilmos a belterület felmérési munkálatairól készített beszámolójában ismerteti a másodrendűtől az ötödrendű pontig terjedő alappontokat is. Az ötödrendű pontokat részben már kiemelkedő pécsi épületek tetején, gyárak villámhárítóján helyezték el.¹⁶

Ezen ötödrendű pontok alapján szerkesztették meg a város felméréséhez használt sokszöghálózatot. A sokszögpontokat a belterület

szélénél beásott 128 – a kataszteri térképen „k. f.” (kataszteri felmérés) jelzéssel ellátott – határkö segítségével, a belterületen létrejött 711 (a felmérési felügyelő szerint 710) sokszögpontot 40 centiméter hosszú gázcsövekkel állandósították.

A felmérést megelőzően a legelső feladat a felmérendő terület pontos kijelölése volt, amiről jegyzőkönyv készült.¹⁷ Ez tartalmazta mind a 128 határkö pontos helyét és az ezeket összekötő vonal leírását. A kijelölt határvonal csaknem pontosan 1427 kataszteri holdat foglalt magába kelet–nyugati irányban a Lámpási-víztől Rácváros határáig, észak felől nagyjából a Tettyétől és a szőlőktől, délen a Fekete-víztől a katonai gyakorlótérig (ma Uránváros) terjedő vonalig, azonban az ekkor már dinamikus fejlődő Pécs-Gyárváros nem került bele ebbe a területbe, mint ahogy a Duna-Gőzhajózási Társaság által a pécsi feketeszen kitermelése érdekében a bányászok számára épített kvázi külön városrész, Pécsbányatelep sem. Voltak azonban olyan kisebb birtoktestek, amelyeket újonnan vettek fel a város belterületei közé. Ilyen esetben a város formanyomtatványon értesítette a földbirtok tulajdonosát arról, hogy a telekhatárok kijelölése, kikarózása az ő feladata, aminek elmulasztása esetén csak saját költségén tud majd felszólalni, illetve kiigazítást kérni az esetleges hibás mérés miatt.

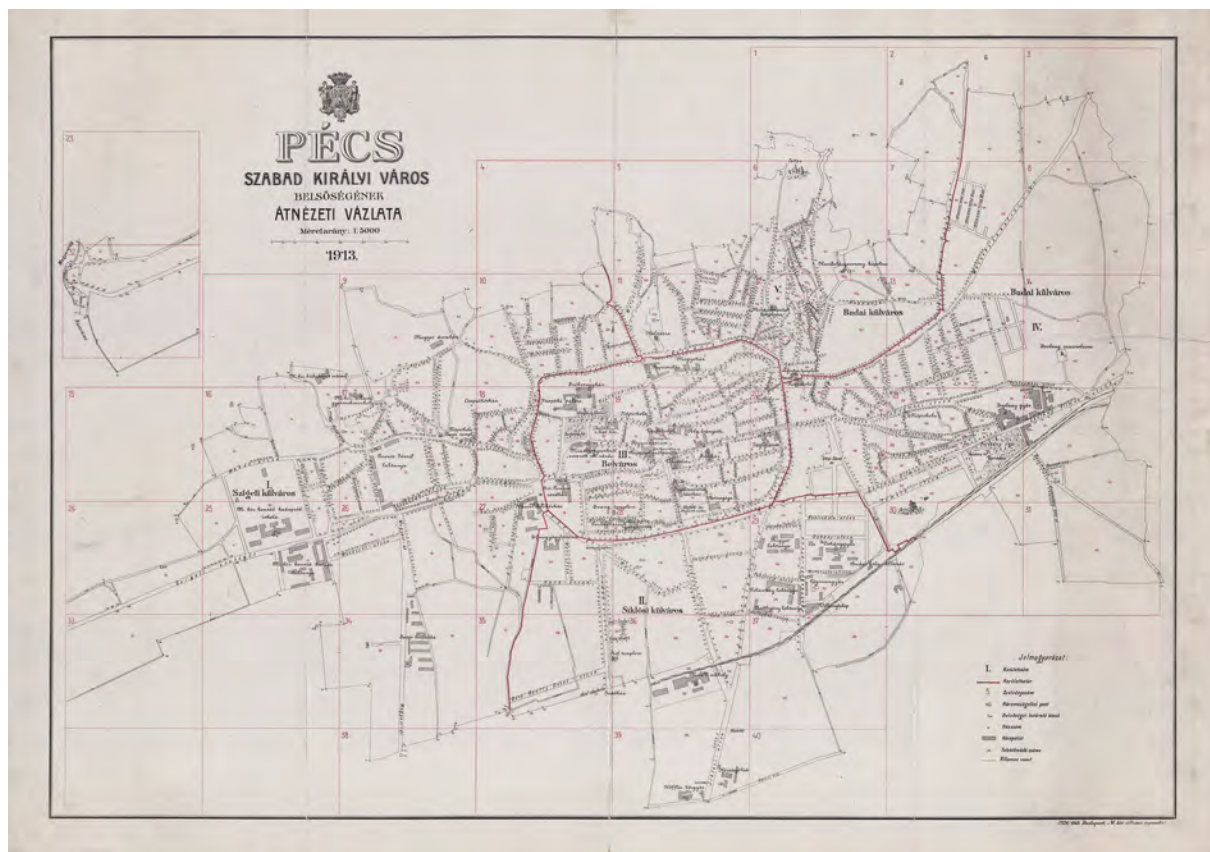
A háromszögelési munkák és a határmegjelölés után következhetett a részletes felmérés, amely már a pécsi 11. felmérési felügyelőség feladata volt. A városi tanács kérésére feltérképezték a járdákat, a vízcsapokat (hydrans vagy hidrán), a tolózákat, a közkutakat, a parkokat és a szobrokat is. A mérnököknek nehézséget jelentett a hosszmerések elvégzése, mert „mint ismeretes, Pécsnek teljesen sík utcái igen könnyen megszámlálhatók”, és vannak utcák, amelyekben belül igen nagy szintkülönbségek jelentkeznek egyszerre mindkét irányban.¹⁸ Az egyik lehetőség a lejtős alakzat vízszintes síkra

15 RUTTKAI, 1913. 190.

16 Uo.

17 MNL BaVL, IV.1423. Pécs Város Mérnöki Hivatalának iratai (= MNL BaVL, IV.1423.).

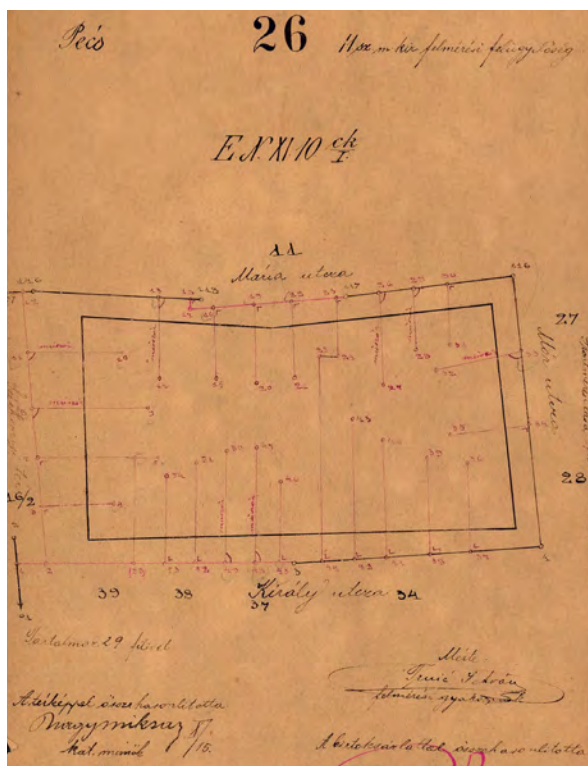
18 RUTTKAI, 1913. 193.

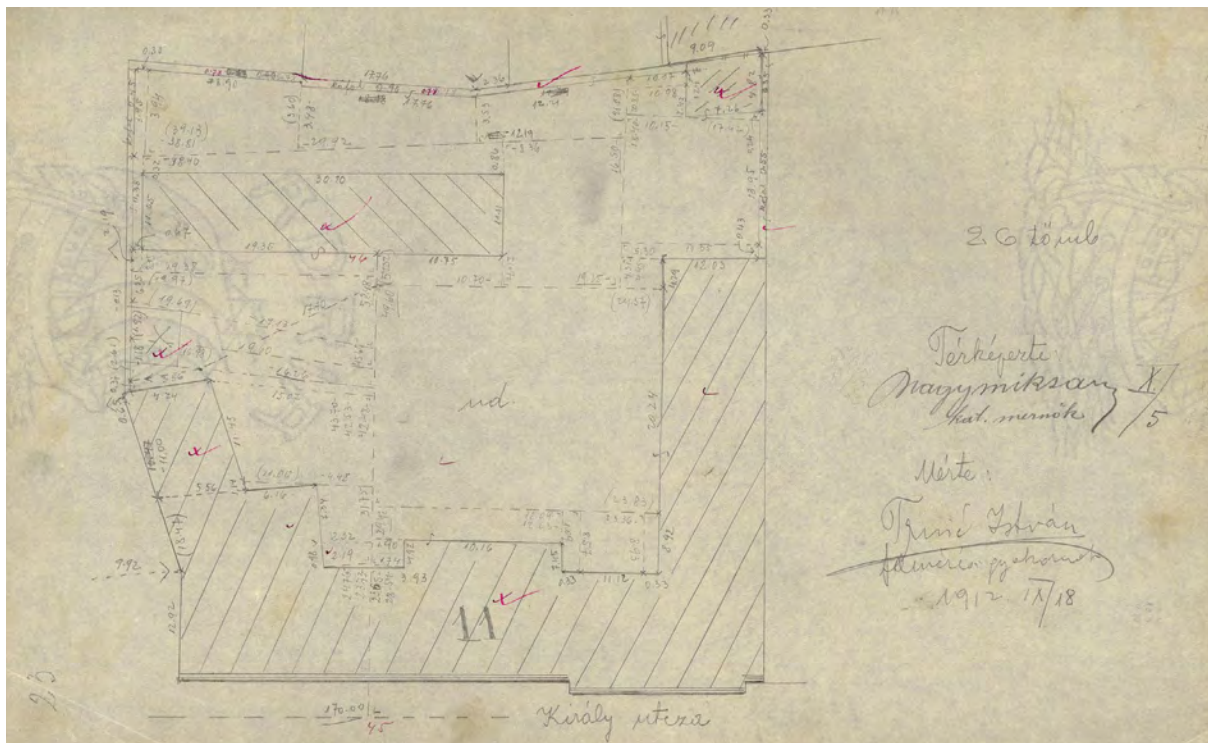
■ A részletes felmérés alapján készült átnézeti vázlat a háromszögelési pontok feltüntetésével (MNL BaVL, XV.9.150.)

redukálására az lett volna, ha a mérnökök még a mérések megkezdése előtt kiszámítják ezeket, ám itt fennállt volna a már nem elfogadható mértékű pontatlanság veszélye, ezért ehelyett inkább libellás mérőléceket alkalmaztak, és a helyszínen kapott mérési eredményekkel számították ki, hogyan kell majd a lejtős utcát két dimenzióra vetíteni. Mivel a sokszögponatok távolsága Pécs adottságai miatt (középkori eredetű kanyargós, szűk utcák) alacsony volt – 200 méteren, de sokszor 100 méteren aluli –, az enyhébb lejtők esetében vízszintesbe hozott, kifeszített acélszalaggal mérték a távolságot. A gyakorlatban ez a módszer ± 2 centiméter eltérést hozott az átlagosan 150 méteres távolságokon, ami jó eredménynek számított. Ennél nagyobb távolságokon már nem feszült ki megfelelően az acélszalag, így ilyen helyeken mérőrudat alkalmaztak.¹⁹

A részletes felmérést május 6-án négy mér-

■ A 26. számú telektömb vázlatrajza a borítólapon (MNL BaVL, IV.1423.)

■ A 26. telektömbhöz tartozó Király utca 11., a mai vármegyei levéltárépület részletes felmérési rajza a „félíven” (MNL BaVL, IV.1423.)

nöksegéd kezdte meg, majd 12 segéd dolgozott folyamatosan. A mérések számozott telektömbök szerint zajlottak, amelyeket a segéd a nap-számokkal előzőleg bejárt, és megállapította a telekhatárokat, illetve vázlatrajzán bejelölte a méréshez ideális helyszíneket.²⁰

Felmérték minden birtokhatárt, állandó kő- vagy faépületet, ezek 10 centiméternél nagyobb ki- vagy beugrásait, kőfalakat, víz-árkokat, művelési ágakat. A segédek sokszor az épület belső helyiségeiből vagy háztetőkről voltak kénytelenek méréseket végezni.²¹ Minden felmért telektömb bemérési lapjai külön mappába kerültek, amelynek a borítólapján az egész telektömb látható, a mappában pedig a részletes felmérés „félíveit” helyezték el. A borítólapon feltüntették, hogy hány „félívet” tartalmaz, megtalálhatók rajta a felmérést végző és az eredményeket ellenőrző mérnökök nevei, minden egyes mappán pedig a felmérési felü-

gyelő aláírása is szerepel. A mappa borítólapján a sokszögpontokat összekötő egyeneseket feketével, az ezekből fejlesztett szűkebb hálózatot pirossal jelölték.²²

A felmérési rajz ilyen formában csak városméréseknél fordult elő, egyébként rendes felvételi előrajzok készültek. Az ilyen típusú rajzolásnak Ruttkai Vilmos felmérési felügyelő szerint az a nagy előnye, hogy a mérnöksegéd a sokszögpontok elhelyezése után azonnal megkezdheti a telektömb felmérését, és otthoni munkája is kevés lesz általa.²³

A belterületek helyszínelésére 1917. április 1-jével kezdődően került sor, közvetlenül a külterületek felmérését megelőzően. A térkép szerkesztése párhuzamosan haladt a felmérési munkálatokkal. 40 térképszelvény készült el 1:1000 méretarányban, méterrendszerben. A térképezés hibahatára a tizedmilliméter volt, az eltérésnek ez alatt kellett maradnia, ami sikerült is,

20 Telektömb = minden oldalról közterülettel határolt telekegyüttes.

21 RUTTKAI, 1913. 196.

22 A város mérnöki hivatala iratai között 0,88 ífm terjedelmű a felmérés iratanyaga. Ebből 0,6 ífm (5 doboz) a helyszínen készített felmérési „félívek” terjedelme. MNL BaVL, IV.1423.

23 RUTTKAI, 1913. 197.

■ Pécs szab. kir. város belsőségének kataszteri térképe, 19. szelvény (MNL BaVL, XV.9.151.)

általában legfeljebb 0,03-0,06 milliméter, a valóságban tehát 3-6 cm volt az eltérés. Mivel a térképezésnél nem üveglapokat, hanem 82x64 cm-es alumíniumtáblákat (és erre feszített angol velin-papírt) használtak, a szelvények összeillesztése is nagy figyelmet kívánt meg. A térképszelvények nyomán színes birtokvázlatokat is szerkesztettek a művelési ágak és a tulajdonosok, valamint a házszámok feltüntetésével, ám sajnos ezek nem maradtak ránk. A birtokvázlat készítésére azért is szükség volt, mert ennek alapján készült a belterület földrészleti jegyzőkönyve. Pécs belterületén 4000 házhely volt, és összesen 6350 helyrajzi számot osztottak ki.

Az MNL Baranya Vármegyei Levéltárának őrizetében a kataszteri térképnek a Magyar Kir. Állami Nyomda által 1913-ban kartonpapírra nyomtatott másolata található meg hiánytalanul.²⁴ A szelvények mérete 75x62 cm, a keret mérete 60x50 cm. A főcím: „Pécs

Baranya vármegyei szab. kir. város belsősége kataszteri térképének másolata az 1912. évi részletes felmérés szerint”. Minden lapon ismétlődik a jobb felső sarokban: Pécs (Belsőség), középen fent a méretarány, jobb alsó sarokban: Budapest, 1913. M. kir. állami nyomda szerepel. A szelvények bal felső sarkában az adott szelvény száma, a keret vízszintes és függőleges oldalain középen a szomszédos szelvény száma látható. Az 1. szelvényen a lapok összeállítási vázlata szerepel. A telkek legtöbbször túlnyúlnak a kereten, a 16. szelvényen jelentősen. Az épületeket alaprajz mutatja, sokszor a kapcsolódó lépcsőt is jelzik. A templomok, kápolnák alaprajzán kereszt (csillag, hatágú csillag) látható, az udvarokat „ud”, a házhelyeket „h. h.” (egyes esetekben az „ud” alatt), a kerteket „K” és egy fa rajza, a szőlőterületeket szőlőtő rajza jelzi. A kőbányát legtöbbször „Kób.” és stilizált sziklák képe, az agyagbányát egy kör alakú ábra jelzi. Parknak

²⁴ A térkép az MNL Országos Levéltárban is megtalálható, illetve ennek digitalizált változata az interneten is elérhető: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/15368> (elérés ideje: 2023. 08. 01.)

■ Hirdetmény a felmérés kezdetéről (MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.)

vagy díszkertnek tekinthető az a terület, amelyen fákat, fenyőket, bokrokat és pontozott vonallal sétautat jelöltek, néhány esetben egy-egy területre ráírták: „park”. A temetőkbe a beleírt „r. k. temető”, illetve „izr. temető” feliraton kívül nagyobb síremléket, keresztek, szomorúfüzfát és (az izraelita temetőbe) más formájú síremléket rajzoltak.²⁵ A város által térképeztetni kívánt köztéri szobrok (a mai napig álló alkotások közül többet is az akkori közelmúltban csodálhattak meg először a pécsiek) és közművek is szerepelnek a térképen, így az 1907-ben felújított főtéri Szentháromság-szobor alaprajza az új méreteivel, a szintén 1907-ben a Rákóczi úton felavatott Zsolnay-szobor, vagy az 1908-ban az akkori Majláth (ma Kossuth) téren felállított – azóta a téren belül áthelyezett – Kossuth-szobor alaprajza. Az utcák vonalán a „t” (tolózár), a „h” (hidrán) és a „k” (közút) jelzések láthatók.

A külterület felmérése (1916–1917)

A külterületek felmérésére később, 1916–1917-ben került sor. A háromszögelést a

m. kir. Háromszögelő osztály végezte Zarubay István vezetésével, ami 1915. augusztus 25-vel ért véget. Ezek után a felmérés előmunkálatainak elvégzése a városi földmérő feladata volt, aki „P. V.” jelöléssel határköveket és határhalmokat telepített a város és a városi ingatlanok határvonalán és a dűlőutak mentén. Érdekes, hogy a határköveket az Arad vármegyei Borosjenőről, a városi földmérő, Komlói István szülővárosából rendelték – ezt az ajánlatot találva a legolcsóbbnak – vasúti szállítással, mintegy 3300 korona értékben (majd nemsokára még egy

ugyanekkora tételt rendeltek innen).²⁶

A felmérés szintén a 11. felmérési felügyelőség feladata volt. A munka 1916. május 1-jén kezdődött, a külső mérnöki munkák rendszeres évkezdő napján. A magánparcellák határait a tulajdonosoknak kellett kijelölniük, egyeztetve a szomszédokkal. A földmérő Komlói István – aki egyben nyugalmazott kataszteri mérnök is volt – hosszú újságcikkben hívta fel ennek fontosságára a birtokosság figyelmét.²⁷ Ugyanitt – arra a kérdésre válaszolva, hogy miért éppen ilyen nehéz időkben kell a felmérésnek megtörténnie – írta, hogy ennek addig kell megvalósulnia, amíg lehet, mert a háborús tragédia csökkenteni fogja a mérnökgárda létszámát, a halálesetek során keletkező öröklések, birtokmegosztások átvezetése pedig ennek a csökkentett létszámnak a munkaidejét is teljesen le fogja kötni, valamint a „remélhetőleg megszállandó területek felmérése” fogja elvenni a kataszteri hivatal energiáit.²⁸

Valóban, a rendkívüli események miatt több település kérte a felmérés elhalasztását, Pécs vezetése azonban belátta, hogy a már meglé-

25 A leírás T. Papp Zsófia, az MNL BaVL ny. főlevéltárosa jegyzetei alapján készült. A jelölések megfelelnek az 1904. évi utasítás jelkulcsának (l. a Catastrum honlapján, Adatbank/Jogi keretek/Utasítások menüpontban).

26 Komlói érdekes pályájáról l.: Kiss MÁRTON: Komlói István életútja a katasztertől a pécsi földmérő irodáig (1868–1944). *Catastrum*, 9. (2022), 1:35–44. MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

27 Pécs szab. kir. város kataszteri felmérése. *Pécsi Napló*, (= PN) 25. (1916) 206:2–3 (szept. 17.).

28 Uo.

vő belterületi felmérésnek csak akkor van értelme, ha a külterületek adatait is hozzáadják, és ezekkel együtt készítik el az új telekkönyvi betéteket. Rauch János városi főmérnök 1916 elején a belterület felmérése után mindenképpen szükségesnek tartotta a munka folytatását a külterületekkel, és részletes javaslatában kérte a városi tanácsot a munkák pártfogására, amihez előzetesen 66 000 korona költséggel számolt, vagyis a bel- és külterületek felmérése nagyjából azonos költséget jelentett. A külterületek felméréséhez szükséges összeget is kölcsönökből fedezte a város.

A háborús viszonyok éreztették hatásukat, a felméréssel kapcsolatos levéltári iratok jó része a munkálatok anyagi fedezetével foglalkozik.²⁹ Nehézséget jelentett fogatot bérelni a külterületi helyszínek felkereséséhez, mert a lóállományra elsősorban a hadseregnek volt szüksége (a háromszögelő mérnök fogatát is lefoglalták 1915-ben, így az csak késve tudta megkezdeni a működését). Már a háború elején szükség mutatkozott a lóállomány mentésére, sor került például a vontatókutyák összeírására is. A kutyák bevetése „a lóállomány lehető kímélése érdekében” vált szükségessé. Az összeírásra először 1915 novemberében érkezett utasítás a honvédelmi minisztertől, mert eddigre drasztikussá vált a kiképzett katonalovak és általában a lóállomány fogyása.³⁰ Rauch ezek után nem a bérlést, hanem két fogat megvásárlását javasolta, ami meg is történt (egyébként az országos kataszteri felmérés miniszteri előirányzata is kötelezte a várost fogat biztosítására).

A háborúban a katonai bevonulások miatt szinte a város valamennyi hivatala rászorult hadifoglyok igénybevitelére.³¹ A felmérési felügyelőség sem tett mást, a munkálatokhoz

szükséges hiányzó napszamos munkaerőt hadifoglyokkal próbálták meg pótolni. „A munkásokat illetőleg pedig, mivel az erdészettől a nyár folyamára kikölcsönözött orosz foglyokat f. év nov. hó 1-én az erdészet rendelkezésére kell bocsátanunk, pótolni fogjuk más városi munkánál alkalmazott, a kérdéses 14 napra nélkülözhető foglyokkal, és pedig naponként minimum 12 foglyot fogunk a kat. felmérés rendelkezésére bocsátani, melyeket az egyes osztályok maguk közt fognak felosztani, illetve a munkájukat úgy beosztani, hogy a 12 munkás a 4 polgári napszámossal elegendő legyen.”³² A foglyok alkalmazásának további előnye volt, hogy csak minimális napszámot kellett nekik biztosítani, amit aztán esetleg meg sem kaptak, vagy természetben, például dohánnyal fizették ki őket, így jóval olcsóbb munkaerőt jelentettek.

A felmérést végző mérnökök lakhatása sem volt mindig előírászerűen biztosítva: „a működő mérnöki osztályok részére, amennyiben lehetséges lesz, az előírt lakásokat fogjuk rendelkezésre bocsátani, ha azonban ilyenek nem lesznek kaphatók, olyanokat, aminek lesznek”.³³ A háború alatt a 11. felmérési felügyelőséget Pechán János felügyelő-helyettes vezette, amíg főnöke, Ruttkai Vilmos a fronton szolgált.³⁴ Pechán városhoz írt levele tájékoztat a felmérést végző személyzet létszámáról.³⁵ Eszerint az irodai munkákat is figyelembe véve az 1916-ra pénzügyminiszteri engedéllyel november végéig meghosszabbított felmérésen hat osztályvezető, két segéd, 24 (de legalább 20) napszamos és egy felmérési gyakornok dolgozott, az ő lakhatásukat kellett Pechánnak kiharcolnia a városnál.³⁶

A felmérés végeztével megtartották a zárhelyszínelést, vagyis a város mérnöki hivatalában közszemlére tették a felmérési eredménye-

29 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

30 Bósz ATTILA: A közúti mobilitás eszközei, erőforrásai és ezek mozgósítása a hadsereg számára az első világháborúban. *A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború*. Szerk.: Bósz ATTILA. Pécs, 2017. 98.

31 NAGY IMRE GÁBOR: Az első világháború hadifoglyainak sorsa Pécsen és hazaszállításuk. *A Nagy háború és következményei a Dél-Dunántúlon*. Szerk.: Bósz ATTILA. Pécs, 2020. 130.

32 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

33 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

34 Bósz ATTILA: Pechán János, a zeneszerző mérnök. *Catastrum*, 10. (2023), 2:18.

35 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

36 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

■ A Pécs külterületeit ábrázoló Komlói-féle térkép kartusa, illetve jelmagyarázatának részlete (MNL BaVL, XV.9.152.)

ket, és a megjelent birtokosok jelenlétében ellenőrizték a felvett birtoklásra vonatkozó adatokat. A zárhelyszínelés fontosságára a város hirdetményekben, Till Sándor kataszteri mér-

nők pedig a sajtó hasábjain hívta fel a figyelmet, röviden bemutatva az országos kataszteri felmérést, kitérve az annak nyomán keletkezett pontos telekkönyvi adatok fontosságára, va-

lamint hangsúlyozva a munkálatok végeredményének értékét és a városrendezésben betöltött főszerepét. „Célom a földbirtokosságnak felkelteni az érdeklődését a zárhelyszínelésre, óhajtván, minél többen vegyenek abban részt – biztosítván egyrészt saját érdeküket, másrészt az új térképek helyességét. Sokszoros tapasztalatból tudom, hogy a kataszter szó hallására a legtöbben adóra gondolnak, és a kataszteri felmérés alatt az adózás céljait szolgáló műveletet értik [...] a részletes felmérés többé már nem készít csupán adózási célból felvételeket, hanem műszaki, iparfejlesztési, talajművelési, közlekedésügyi, hadászati, államháztartási, hiteltelekkönyvi, valamint tudományos célokból szakadatlanul geodéziai felméréseket végez.”³⁷

A háború végén, a szerb megszállás idejére jellemző problémává vált, hogy a határban, ezen belül is leginkább az erdős részeken – a felmérés miniszteri előirányzatában előírt módon, a felsőrendű háromszögelési hálózat pontjainak megjelölésére szolgáló – fából készült gúlákkal és jelrudakkal megjelölt fixpontok rendszerint kárt szenvedtek ezek megromlása, illetve eltulajdonítása miatt. Hiába hangsúlyozta a városi mérnöki hivatal, hogy ezek a pontok elsőrendű fontossággal bírnak a jövőbeli birtokrendezések, parcellázások és általában mindennemű földmérési munkálatokkal kapcsolatban, a pontok megóvására nem került sor. Ahogy a város gazdasági hivatala válaszolt a mérnöki hivatalnak: „a közismert rendkívüli viszonyok folytán a jelen ügy végleges rendezésére az idő nem alkalmas”.³⁸

A külterületek felmérése alapján készült kataszteri térkép szelvényei nem maradtak ránk. Az egyedüli térképmű, amely fennmaradt az 1916–1917. évi munkálatok nyomán, az Komlói István 1920-ban szerkesztett térképe. Ez azért ritkaság a pécsi várostérképek sorában,

mert nem a belterületre koncentrálnak, hanem elsősorban a város teljes területét és határait mutatja be 1:10 000 méretarányban.³⁹ A térkép feltünteti a felmérés során használt alappontokat, vagyis a kataszteri felmérési (fix)pontokat, a határköveket és határhalmokat. Ezenkívül jelzi a felmérés során kiosztott helyrajzi számokat, a birtoktestek, dűlők határvonalait, a különböző rendű utakat, vasutat, bányákat és a meghatározott színekkel a határ egyes művelési ágait. De nem hiányoznak a belterület utcái, terei és középületei sem, csak éppen a kis méretarány miatt római, illetve arab számokkal jelzi azokat. Végül területkimutatás is található a térképen, művelési ágak és beosztás szerint. A mű egyedüli, csupán a kortárs kutatás szempontjából jelentkező hátránya, hogy – szintén a hely hiánya miatt – a belterület épületeihez nem rendel sem helyrajzi, sem házszámot, így a magánépületek nehezen azonosíthatók.

A részletes felmérés két fő célkitűzése közül az egyik teljesült, a tényleges birtokviszonyok naprakész adatait fel tudták használni a jogi és pénzügyi szervek, de a másik cél, a városrendezés a háború és az idegen csapatok megszállása miatt ismét halasztást szenvedett (a csatornázás például csak 1926-tól indulhatott meg Pécsen, amikor a város már hozzájutott külföldi kölcsönökhöz).

A több évig tartó munkálatok során a térképeken kívül a kutatás során jól használható számos egyéb irat is keletkezett: határleírás, vázrajzok, birtokosok névjegyzékei, lakóházak jegyzéke, házszámjegyzék, helynévjegyzék, kataszteri telekkönyvek, birtokváltási jegyzékek, helyrajzi számok azonosítási jegyzéke, háromszögelési pontok lajstroma, területszámítási jegyzőkönyv. Mindezek az iratok szintén megtalálhatók az MNL Baranya Vármegyei Levéltárában.⁴⁰

37 PN, 26. (1917) 202:3 (szept. 8.).

38 MNL BaVL, IV.1406.e. C-1388/1920.

39 Tekinthejtjük a kataszteri térképszelvényekhez készült átnézeti vázlatnak is. MNL BaVL, XV.9.152. Pécs város térképeinek gyűjteménye. Pécs törvényhatósági joggal felruházott város részletes térképe.

40 MNL BaVL, VI.181.a.-213. Pécsi Állami Földmérési Felügyelőség iratai. Kataszteri felmérési iratok. Pécs.

■ Pécs törvényhatósági joggal felruházott város részletes térképének a város belső területét megjelenítő részlete (MNL BaVL, XV.9.152.)